

Ondřej Klípa

**Majstr
a Małgorzata**

Polky v továrnách
ČSSR

Majstr a Małgorzata

Polky v továrnách ČSSR

Ondřej Klípa

Recenzenti:

PhDr. Miroslav Londák, DrSc.

doc. Matěj Spurný, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

Na obálce:

Polská dělnice Franciszka W. a ředitel závodu

n. p. Preciosa Trutnov na podnikové společenské akci

na Slovensku. Zdroj: archiv Franciszky W., 70. léta.

Práce byla vydána jako jeden z výsledků projektu

UNCE/HUM/009.

ISBN 978-80-246-4844-6

ISBN 978-80-246-4885-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Mým babičkám Evě a Jindřišce

Obsah

Poděkování	9
Úvod	11
Hřích a moc	13
Paternalistický stát a neprivilegované dělnice	17
Je to ještě migrace?	21
Výzkum	24
Struktura	28
Majstr a Maigorzata	30
Nedostatek a nezaměstnanost v socialismu	33
Gastarbeit v Č(S)SR	46
Polské dělnice v Československu	56
Pracovní migrace z PLR	56
Slibné počátky	59
Velké plány, velká zklamání	68
V pasti investic a bratrství	76
Ani se nerozloučí	84
Do náruče českých mužů	94
Opožděná „normalizace“	103
Úniky socialistické ženy	114
Áčka	115
Towar	122
Rande	129
<i>Eigen-Sinn</i> a <i>making out</i>	138
Závěr aneb „Moc bezmocných“	144

Přílohy	151
Zdroje	158
Resumé	165
Summary	167

Poděkování

Tato práce by nevznikla bez mezinárodního výzkumného projektu Univerzity F. Schillera v Jeně a Varšavské Univerzity *Schleichwege. Inoffizielle Begegnungen und Kontakte sozialistischer Staatsbürger 1956–1989*, realizovaného s podporou nadace Volkswagen Stiftung. Děkuji proto především Jaroslavu Kučerovi, který mě k řešení tohoto výzkumného projektu v roce 2005 přizval a který mi po technické a organizační stránce významně pomohl realizovat archivní výzkumy v Národním archivu v Praze, v Herderově institutu v Marburku a v Archivu nových akt ve Varšavě. Z výzkumného týmu tohoto projektu si zvláště vážím cenných komentářů Włodzimierze Borodzieje, Jerzyho Kochanowského a Évy Kovács.

Další fáze výzkumu v Polsku, konkrétně archivní ve Vratislavi a terénní (orálně-historická) ve Valbřichu, by nebyla myslitelná bez velkorysé podpory Německého historického institutu ve Varšavě. Velmi vděčný jsem také kolegům Tomkovi Szyszlakovi a Dariuszi Korólczykovi, kteří mi v této části výzkumu obětavě pomáhali. Dík je určen i všem dalším osobám, které mi posloužily a vlídně mě přijaly na všech místech ve vlasti a zahraničí, kam mě výzkumné aktivity zavedly. Za všechny bych rád jmenoval Josefa Žabku z Národního archivu v Praze a Václava Wolfa z Trutnova.

Děkuji také paní Mariole Světlé a dalším členům občanského sdružení Klub Polski v Praze a Klub Polski Lysá nad Labem, kteří mě nasměrovali na bývalé polské dělnice pracující v tehdejší ČSSR na základě mezivládních dohod. Velmi zavázán jsem především těmto ženám v Česku i Polsku, které se mnou o svých zážitcích ochotně rozmlouvaly a poskytly mi dobové dokumenty a fotografie.

Za pochopení a povzbuzení děkuji také své ženě Janě, za trpělivost dcerám Amálii a Marii a za stálou důvěru a podporu svým rodičům.

Závěrem patří velký dík také všem, kdo četli a komentovali předchozí verze (v češtině a angličtině) tohoto textu či jeho částí, zvláště pak Janu Claasi Behrendsovi, Zdeňku Uherkovi, Tomáši Zahradníčkovi, Małgorzatě Fidelis, Aaronu Hale-Dorrellovi, Harriet Murav, dvěma anonymním recenzentům časopisu *Slavic Review* a recenzentům této knihy, Miroslavu Londákovi a Matěji Spurnému.

Úvod

Sedím kousek od břehu řeky Odry, nedaleko Státního archivu v polské Vratislavi. Po dvou měsících zde dokončuji jeden z posledních archivních výzkumů pro tuto knihu. Sedím u malého umakartového stolku, o má záda se tře fronta starších dam a pánů v omšelých vatových kabátcích. Těžký nevětraný vzduch mísí pachy rozličných jídel. V pravidelných in-

Mléčný bar Mewa ve Vratislavi.

Zdroj: archiv autora, 2017.

tervalech celý prostor rozčísne ostrý štěk kuchařek s mastnými zástěrami a vlasy, hlásící názvy právě přinesených pokrmů. Ano, sedím v proslulém mléčném baru Mewa (česky „racek“). Přátelé z Vratislavi se diví, proč chodím na oběd zrovna sem. Vždyť ve městě vznikla spousta moderních jídelen, kde je čisto, svěží oděr a široká škála rychlého občerstvení. Do Mewy vodí jen občas turisty a milovníky „retro“, aby jim ukázali, „jak se tady žilo“. Atmosféra osmdesátých let ale není důvod, proč se stravuji zrovna zde. Fakt je, že tu totiž opravdu dobře vaří, a navíc za skutečně „retro“ ceny. Zvláště vyhlášené tu je tradiční polské jídlo s trochu matoucím názvem „ruské pirožky“ (*pierogi ruskie*), tedy knedlíčky plněné směsí brambor, tvarohu a osmažené cibulky. Chodí sem na ně i můj kamarád Marcin, ale prý to nesmím říct jeho ženě. Ta přece dělá ty „nejlepší“ pirohy a jistě by ji urazilo, že její manžel na ně chodí zrovna do Mewy, takové díry.

Lahodné pirožky tu ale obsahují ještě jednu „retro“ dimenzi, na kterou mě neupozornil ani Marcin, ani nikdo z mých vratislavských průvodců. Jde totiž o jedinou položku z celého mléčného baru, u které je omezen nákup. Na výloze Mewy – i tlustou křídou na velké tabuli uvnitř – stojí nápis „ruské pirožky – od 13 hod. zákaz odnášení“. Vedení Mewy se rozhodlo na touhu po oblíbených pirožkách (v obědovém čase) reagovat nikoliv zvýšením ceny, tedy vyrovnáním hladiny poptávky a nabídky, ale omezením spotřeby. Přesně ve shodě s praxí státněsocialistické¹ ekonomiky se tak uměle generuje jev, který před rokem 1989 prostupoval téměř každou oblastí života: nedostatek. S ním pak přicházejí kulturně-společenské kontexty, které jsem jako ve zkumavce socialismu zažíval v Mewě: našťavané pohledy strážníků nedůstojně namačkaných na sebe a předbíhajících se podle (mně nesrozumitelných) zavedených hierarchií

1 Jako nevhodnější a dnes již v zahraniční i české literatuře zavedený termín pro označení režimu v mnou studovaném případě považuji „státní socialismus“. Např. podle Jánose Kornai je potřeba odlišit státy, ve kterých byla komunistická strana „dlouhou dobu u moci“, od zemí s výrazně sociálním zaměřením (někdy také označovaným za „socialistické země“) např. ve Skandinávii, či země s vládami užívajícími socialisticky populistickou rétoriku, např. v Africe či Latinské Americe. Kornai zároveň nepovažuje za ideální termín „komunismus“, protože v teorii komunistických stran šlo o utopickou poslední vývojovou fázi společnosti, kterou sami představitelé těchto stran teprve očekávali a své země za komunistické nepovažovali. Viz János Kornai: *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton 1992, s. 4, 10–11. V této knize se však s ohledem na kontext a stylistiku vyskytnou též označení „socialismus“ a „komunismus“. Zde je nutno také uvést, že mléčný bar Mewa nezvýšil ceny pirožků i proto, že je částečně dotován městem jako jídelna pro sociálně slabší obyvatele. Má tedy se socialismem společného ještě více, než se na první pohled zdá.

stejně jako zářící oči po „vybojovaném“ získání exkluzivního zboží, se kterým se šťastlivec odebere ke zdi podniku a tam ho „na stojáka“ pozře. Manželské páry čekající ve frontě už nejsou vážení „hosté“, jako je tomu ve dveřích vedlejší restaurace, ale spíše jakýsi obtížný hmyz, který se musí v obědové špičce strpět, než zase zmizí.

Jen pirožky samotné si o sobě nic nemyslí, žádné emoce neprožívají, žádné adaptační strategie nevytvářejí. Co ale když je oním nedostatkovým „zbožím“ člověk? Různou hodnotu lidské práce znal samozřejmě i státněsocialistický režim a často na ni musel reagovat tradičním „tržním“ způsobem, např. vysokými platy horníků. Mě ale zajímá, jak na svou „exkluzivitu“ reagovala skupina, po které sice byla vysoká poptávka, ale režim se ji rozhodl nestimulovat v dostatečné míře vyšší mzdou ani jiným hmotným ohodnocením. Šlo totiž o nekvalifikované mladé ženy, navíc cizinky, přicházející do ČSSR bez rodinného zázemí, tedy ve všech ohledech reálně nepriviléžovanou skupinu v socialistické společnosti. A právě jejich „kontext“, tedy rozhodování, vztahy a jednání v československých továrnách, je příběh, který v této knize vyprávím.

Hřích a moc

Dne 19. června roku 1972 byl Josef Findejs, ředitel národního podniku Východočeské mlékárny v Pardubicích, donucen svolat všechny polské pracovnice v závodě k mimořádné schůzi. Skupina čtyřiceti polských děvčat, která teprve nedávno přijela, byla sice vítanou posilou pracovního kolektivu, jenže nefungovala zcela podle představ ředitele Findejse. Polky údajně často zneužívaly dny nemocenské, zejména po flámech do pozdních nočních hodin v pardubických vinárnách. Stávaly se případy, kdy polská dělnice pracovala pouze jednu hodinu denně. Jiná zas odešla z práce bez omluvy na několik dní za sebou. Časté byly až půlhodinové přestávky na cigaretu v pracovní době. Zklamání z polských posil přišlo již pouhý rok po podpisu dlouho očekávané mezivládní dohody o spolupráci v oblasti pracovních sil mezi ČSSR a Polskem v roce 1972 (dále jen „Dohoda 1972“). Dohoda 1972 byla výsledkem desetiletí (od roku 1962) úspěšné spolupráce v pracovních silách v pohraničí, která byla podepsána Východočeským a Severočeským krajem na jedné straně a Vratislavským vojvodstvím (na území dnešního Dolnoslezského vojvodství) na straně druhé. Pilotní fáze kooperace mezi kraji pak byla stvrzena ústředními plánovacími orgány obou států o dva roky později (1964), z čehož se později vyvinul nejrozsáhlejší systém zaměst-

návání „hostujících pracovníků“ v rámci evropských států sovětského bloku.²

Vyjednávání smluv rozhodně nebylo jednoduché. Československo se snažilo získat především mužskou pracovní sílu, která chyběla mnohem citelněji než ženská. Například na přelomu 60. a 70. let byli nejčastěji z čs. strany poptáváni stavební dělníci pro bytovou výstavbu v Praze, na likvidaci polomů, horníci pro Ostravsko, Sokolovsko a Mostecko a až nakonec textilní dělnice (pro Východočeský a Severočeský kraj).³ Až na poměrně nevýznamné výjimky s rozsáhlejším zaměstnáváním mužské síly ale Polsko nikdy nedalo souhlas. Druhým cílem ČSSR bylo zrušit geografická omezení na příhraniční oblasti a zaměstnávat Poláky i hlouběji v českém vnitrozemí⁴, kde byla potřeba pracovních sil úplně stejná jako v pohraničí. S tím nakonec Varšava souhlasila v roce 1970, což bylo stvrzeno Dohodou 1972 (viz graf č. 6). Spolupráce podle mezivládní smlouvy měla trvat pět let s možností prodloužení o rok. V dekadě po konci smluvního období (1979–89) byla spolupráce dále prodlužována, ale počty polských pracovníků poklesly a geografická působnost spolupráce se opět omezila převážně na pohraničí. Vrcholné období této spolupráce tak lze datovat léty 1972 až 1978 s rekordním počtem (21 700) zaměstnaných pracovníků v ČSSR v roce 1973.

Rozkvět spolupráce s teritoriální expanzí do vnitrozemí přivedl polské pracovnice také do Pardubic, kde jim ředitel místního podniku představil srozumitelná „tržní“ pravidla: Každý disciplinární prohrěšek povede k propočetnému krácení dnů dovolené. Pokud by se měly problé-

2 Na základě mých odhadů bylo v podnicích ČSSR zaměstnáno celkově přinejmenším 75 tisíc polských pracovníků (přibližně dvě třetiny tvořily ženy – viz graf č. 1). K číslu jsem dospěl kombinací ročních počtů zaměstnaných s procentuálními údaji o fluktuaci. V některých svých starších textech uvádím počty nižší, jelikož jsem přesnější údaje o fluktuaci získal až v průběhu dalšího výzkumu. Na druhém místě v zaměstnávání Poláků byla NDR se zhruba 30–40 tisíci. Viz Dariusz Stola: *Kraj bez wyjsicia? Migracje zagraniczne z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010, s. 275. Východní Německo však předčilo Československo co do celkového počtu zahraničních pracovníků, kterých mělo nejvíce v celém Sovětském bloku (ovšem většina z nich byla neevropského původu). Stejně tak měla NDR prvenství v rámci RVHP v podílu zahraničních pracovníků na celkové pracovní síle, kterou tvořili zhruba z jednoho procenta. Viz Klaus Bade: *Migration in European History*, Oxford 2003, s. 246. Pro srovnání, v době kulminace počtu zahraničních zaměstnanců v čs. podnicích na počátku roku 1990 tvořili zhruba půl procenta na celkové zaměstnanosti v ČSSR. Viz Lenka Tomešová: K zahraničním pracovníkům, *Lidová demokracie*, 27 (1. února 1990).

3 Národní archiv, Praha (NAP), fond (f.) Úřad předsednictva vlády ČSSR/ČSFR, nezprac., Zpráva o výsledcích předběžných jednání o zahraniční pracovní výpomoci, FMPSV ČSSR, Pro schůzi Předsednictva vlády ČSSR, 1970.

4 Vzhledem ke slabší industrializaci Slovenska a větší nabídce tamních pracovních sil se do této části republiky polští dělníci dostali spíše jen výjimečně (viz graf č. 2).

my opakovat, pracovnice bude poslána domů a polská strana požádána o zaslání nové pracovní síly.⁵

Soudruh Findejs byl však přílišným optimistou. Textilní továrny situované blíže u hranic měly více zkušeností a zaregistrovaly, že něco významného se na prahu 70. let v Polsku změnilo. Vedení bavlnářského podniku Veba v Broumově, kde tehdy pracovaly stovky Polek, nařídilo okamžitě zastavit propouštění polských pracovnic. Přestože měl podle Dohody 1972 polský pracovník automaticky obdržet výpověď po třech neomluvených absencích, vedení Veby rozhodlo, že výpovědi bude moci nadále vydávat pouze ředitel podniku (tedy nikoliv kádroví pracovníci a vedoucí jednotlivých závodů jako dosud) a jediné poté, co bude daný případ náležitě posouzen k tomu ustanovenou komisí.⁶ Důvod byl prostý: polské úřady byly čím dál laxnější ve snaze hledat a vysílat své pracovníky do ČSSR. A pokud už vůbec nějakí noví přišli, jejich pracovní produktivita byla nižší a počet absencí vyšší. Často odešli už po několika měsících nebo dokonce týdnech. Kádrové oddělení n. p. Veba v pololetním výkazu pro Ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR v červenci 1973 uvedlo, že zhoršená „kvalita“ nových pracovníků je „patrně také z toho důvodu, že přidělené pracovní síly nejsou tolik existenčně závislé na zaměstnání v ČSR, jak tomu bylo dříve“.⁷ Vedení dalšího textilního podniku, Velveta Varnsdorf se specializací na těžké sametové textilie, se celá věc jevila ještě jasnější. Ve své stížnosti na neomluvené absence polských pracovnic ubytovaných přes týden ve Varnsdorfu (zvláště ve dnech těsně před a po víkendových pobytech v Polsku) uvádí, že „[r]ůzná opatření prováděná správou závodu, ROH i polskou správou jsou téměř bezvýsledná. [Polky] hřeší na nedostatek pracovních sil, zvláště v profesi nabíječek.“⁸ Náznamy téhož problému zaznamenala ještě otevřenějším jazykem již o pět let dříve reportáž z textilky v Náchodě. Slovy úřednice z osobního oddělení podniku: „My jim to říkáme pořád – děvčata, jste tady přece kvůli práci, vždyť my bychom vás mohli poslat domů, když nebudete chodit do práce – víte, my je máme podle polských úřadů, když třikrát nepřijdou do práce, poslat do Polska a dostat za ně okamžitě

5 Státní oblastní archiv Zámorsk (SOAZ), f. Krajský NV Východočeského kraje Hradec Králové, i. č. 1535/58, Zápis z porady s polskými pracovnicemi, která se konala v pondělí dne 19. června 1973 v n. p. Východočeské mlékárny Pardubice, červen 1973.

6 SOAZ, f. Krajský NV Východočeského kraje Hradec Králové, i. č. 1535/58, Komentář, Veba Broumov, nedatováno, pravděpodobně červenec 1973.

7 SOAZ, f. Krajský NV Východočeského kraje Hradec Králové, i. č. 1535/58, Zápis z porady.

8 SOAZ, f. Krajský NV Východočeského kraje Hradec Králové, i. č. 1535/58, Komentář k pololetnímu výkazu MPSV ČSR o počtu polských dělníků pracujících v ČSR v 1. pololetí 1973, Velveta n. p. Varnsdorf, 30. června 1973.

Polská dělnice Irena C. (vlevo) se svou polskou kolegyní v umývárně tkalcovny n. p. Tepna Náchod v Hronově.

Zdroj: archiv Ireny C.

náhradu. Jenže to dost dlouho s tou náhradou trvá. Někdy vůbec nedostaneme. A potom – než se taková dělnice zapracuje, tak to trvá. A ony o tom vědí. (...) A ví, že jí za to nic v podstatě neuděláme. Ale jinak, jinak si na ně nemůžeme stěžovat.“⁹

Ředitel Findejs, stejně jako řada dalších šéfů podniků, byl nakonec na přelomu 70. a 80. let „vysvobozen“ z problémů s Polkami novou vlnou zahraničních pracovníků, tentokrát z Kuby a Vietnamu. Zvláště Vietnamci hráli pro čs. podniky klíčovou roli, protože platili za spolehlivou, velmi flexibilní, a navíc početnější pracovní sílu.¹⁰ Permanentní nedostatek pracovních sil byl tak v poslední fázi státního socialismu utlumen hlavně díky přílivu nové vietnamské „krve“ (viz graf č. 5).

9 Pavel Hříšný: Dívky z druhé strany hranice, *Pochodeň* č. 191, 10.–11. srpna 1968, s. 12–13.

10 Pro srovnání už v polovině roku 1982 bylo v čs. podnicích zaměstnáno 21 200 Vietnamců, zatímco Poláků v téže době 9500. NAP, f. Úřad předsednictva vlády ČSSR/ČSFR, nezprac., Zpráva o současném stavu zaměstnávání zahraničních občanů v československých organizacích spojeném s odbornou přípravou a návrh na další postup v letech 1983–1985, 20. 8. 1982.